

Komenský a cizí jazyky

PhDr. FRANTIŠEK MAREK,
pedagogická fakulta v Ústí n. Labem

Co Jan Amos Komenský vykonal pro didaktiku jazyků, je ovšem jenom část jeho velkého díla, ale přesto ani v tomto směru nikdo nevykonal víc. A nebyla to pro něho práce okrajová, jak by se mohlo zdát i podle některých jeho vlastních výroků. Jestliže viděl své poslání v díle pansofickém, irenickém a vůbec všenápravném, nepokládal účinné jazykové učení za věc nevýznamnou, a to právě z hlediska těchto nejvyšších cílů šíření obecné vzdělanosti a zabezpečení míru v rodině osvícených a společnou budoucnost radostně připravujících národů. Také pěl o jazyky, od milované češtiny po návrh univerzálního dorozumívacího jazyka, chtěl sloužit — dávno před Herderem a Kollárem — ideálu národnímu i všelidskému v přirozené jednotě. Ani v době největšího zaujetí všenápravnými cíli nezanedbával tento jazykový zřetel díla a pracoval s krajní svědomitostí jak na praktických učebnicích, tak na teoretickém díle o podstatě jazyka a o didaktice cizích jazyků. Výsledky mohou být do dnes užitečným zdrojem poučení.

1. Komenský a jazykověda

V 11. kapitole *Labyrintu*, jak známo, Komenského satira postihla i lingvisty. Nakonec praví: »Toť jsou dětinské věci. Pojďme jinam.« Přesto později Komenský sám věnoval lingvistickým pracím hodně času, ovšem místo tehdejšího dětinského pohrávání s jazykem se věnoval systematickému vědeckému zkoumání jazyka. Ba stal se jedním z nejpozoruhodnějších lingvistů staré doby a největším českým jazykozpytce před Dobrovským. Svě názory o jazyce a řeči uložil hlavně do *Cesty světla*, do *Panglottie*, *Nejnovější metody jazyků* a *Triertia catholica*.¹⁾

¹⁾ O Komenském jako lingvistovi psali například: J. V. Novák, *O filologické erudici Jiřího A. Komenského*, Sborník filologický IV, 1913; O. Vočadlo, *Jespersen and Comenius*, *Xenia Pragensia*, 1929; K. Svoboda, *Komenského názory na řeč*, *Č. časopis filologický*, 1943; D. Votrubová, *Jednota myšlení a řeči u Komenského*, *Český jazyk*, 1955; V. Ska-

Porovnáme-li Komenského pojetí jazyka a řeči s jeho předchůdci, vrstevníky i následovníky, jeví se nám Komenský i dnes po nejedné stránce jako lingvista aktuálně moderní. Co platí o praktické části jeho jazykového díla, o učebnicích, platí ještě více pro dílo teoretické, to jest pro lingvistiku a metodiku.

Komenského názory na jazyk jsou tak aktuální proto, že lingvistické fakty nevytrhoval z psychologického a společenského kontextu, jak to bylo běžné zvláště u německé lingvistiky minulého století. Jazyk mu nebyl izolovaným, a tedy víceméně mrtvým materiálem k oddělenému abstraktnímu studiu: objevoval a stále sledoval jeho souvislosti se světem věcným i psychickým. Harmonická představa o jednotě univerza a o analogické povaze všeho jsoucna se mu promítala i do koncepce jazyka a řeči. Lze říci, že velmi pozitivně, shodně s dnešní sémantikou a psycholingvistikou.

Podle Komenského se v řeči sdružují tři činitele: 1. věci vnějšího světa (denotáty); 2. obsahy vědomí, jež si vzájemně něco znamenají (počítky, vjemy, představy, pojmy); 3. slova rozlišená artikulací, schopná něco odlišného znamenat a díky obecnému konsenzu už znamenající, v určitém řádu mezi sebou spojovaná do kontextu. Řeč pochází od myšlení a myšlení od věcí. Bez rozumové účasti řeč neexistuje, nýbrž pouze maska řeči, jakou je žvatlání papoušků. Slova jsou zároveň obrazy věcí i znaky pojmů, jsou to pojítka světa vnějšího a vnitřního, věc—slovo—pojem tvoří objektivní trojjedinnost, vztahový celek, který je nutno respektovat i při osvojování a používání jazyka, neboť řeč je nástroj myšlení a adekvátního dorozumívání.

Co je ve vzájemném vztahu, má se vždy také vědomě spojovat: jako se víno nosí v nádobě a jako je ovoce ve slupce, tak se mají spojovat slova s věcmi, protože bez věcného obsahu jsou prázdná a beze smyslu. Ale stálá spojitost slov s věcmi a s myšlením vyžaduje, aby slova byla v praxi zařazována jednak do věcných skupin (co největší blízkost k věcem), jednak do vět (maximální sblížování s myšlením).

Vedle obecné analogičnosti univerza a paralelismu věcí, myšlení a jazyka určoval lingvistické názory Komenského také jeho pragmatismus a practicismus. Protože moderní analytické jazyky, jako jsou angličtina a franština, jsou snadnější, pokládal je za lepší než jazyky příponové. Rozcházel se v tom s většinou vrstevníků, včetně Francise Bacona. Z téhož praktického důvodu se mu jevila jako nedostatek jazyka homonymie a synonymie slov. Přestože si vážil všech jazyků — nejen češtiny, ale také jazyků »primitivních«, např. indiánských — a doporučoval, aby se s láskou pěstovaly, považoval různost jazyků z hlediska lidské jednoty a kulturní výměny za jakousi nemoc. Jeho výklad příčin jazykové různosti, jak jej čteme např. v *Nejnovější metodě*, je pozoruhodný. Samozřejmě uvádí také tehdy platný mýtus o božím trestu, jenž postihl lidstvo pod babylónskou věží, ale hned připojuje a vykládá příčiny historické a společenské, odborně odpozorované ze skutečnosti. Jazyky se měnily a odlišovaly ve stále trvajícím historickém procesu používáním podle vlastních zákonitostí a dorozumívacích potřeb v odlišných pro-

lička, *Komenský jako lingvista*, sborník Paměti předvidatele Spojených národů, Praha 1957 (s. 92—99); Jiřina Popelová, *Úvod k Nejnovější metodě jazyků*, Praha 1964 (s. 15—30).

středích a také vzájemným ovlivňováním a míšením národů. To je první moderní a lze říci lingvisticko-sociologický výklad historické skutečnosti.

2. Univerzální jazyk

Propagací a usnadňováním jazykového učení chtěl Komenský podporovat osvětu a mírové soužití. Nicméně velkou obnovu lidstva mělo přinést mimo jiné uskutečnění plánu obecného dorozumívacího jazyka, o němž psal už za svého pobytu v Anglii v *Cestě světla* a v *Elblongu v Nové metodě jazyků* a který načrtl technicky v *Panglotii*.

Komenský nepřišel s myšlenkou dorozumívacího jazyka první ani poslední. Sám se odvolává například na Vivesa, Mersenna, Le Maira; po Descartovi, Dalgarnovi a Leibnizovi bylo až do dnešní doby podáno na 450 návrhů na umělý jazyk. Zdůvodnění zůstává stejné jako u Komenského: jazykové zmatení, nehospodárnost na úkor věcného poznání, zdroj nedorozumění, předsudků a resentimentů. V *Cestě světla* a v *Nejnovější metodě*²⁾ cituje Komenský slova sv. Augustina, že každý raději hovoří se svým psem než s člověkem jiného jazyka. Univerzální jazyk má tedy být také univerzálním lékem na mnoho neduhů lidské společnosti. Všem se má pomoci rovnoprávně, i nevzdělaným a barským národům. Proto Komenský odmítá latinu, ač byla tehdy obcovacím jazykem vzdělanců. Latina je mluvnicky nesnadná, chudá na složeniny a nepříliš šťastná na odvozeniny. Stejně jako jiné jazyky nevystihuje podstatu věci zvukem. Původci přirozených jazyků nebyli dost přesní pozorovatelé, mnohá slova vznikala náhodou a beze vztahu k věci. Proto je plno homonym, synonym, paronym, tropů, figur, perifrází čili dvojsmyslností, zbytečností a zmatků (CS 121). Lidé se o významy stále musí přít, neboť mluvíme slova, ne věci.

Touží tedy Komenský po jazyku rozumovém, který by věcně i formálně obsahoval jen to, co slouží vystižení smyslu, a analogickým, který by neobsahoval nepravidelností, a harmonickým, který by mezi věcí a pojmy nevnášel žádné nesrovnalosti, protože by již pouhým zvukem vystihoval podstatu a rozlišovací znaky věcí. Již tím by se stal jakousi nálevkou moudrosti. Teprve tehdy se bude moci doba nazývat osvěcenou a mírovou, až světlo a pokoj bude ve věcech, v pojmech věcí a ve slovech, nositelích pojmů (CS 122).

Z toho ovšem plyne, že univerzální jazyk nelze utvořit pod vedením jazyků již známých, nýbrž pod vedením věcí samých. Jen v tom případě bude soulad pravý a snadný. Věci samé, podávající se smyslu všech lidí tímž způsobem, učiní ten jazyk pro všechny snadno srozumitelným a napodobitelným. Bude tisíckrát vhodnější k souladnému vystižení podstaty věcí, protože jeho jednotlivá slova budou jako definice, jsouce vytvořena podle čísel, měr a vah věcí samých (CS 124–125, NMJ 118 až 119).

Komenského významonosný jazyk sice počítá s konvencí, ale opírá se také o fonologický symbolismus hlásek. Komenský znal

²⁾ *Cesta světla* (Via lucis, dvojjaz. vyd.), Praha 1961. — *Nejnovější metoda jazyků*, s úvody O. Chlupa a J. Popelové, Praha 1964. — Pro stručnost cituji tato vydání dále zkratkami CS a NMJ.

Platónův dialog *Kratylos* i učení stoiků, kteří soudili, že věci jsou pojmenovány podle podstaty, a pravděpodobně znal i úvahy Jakoba Böhma o této otázce. Nicméně jeho historické pojetí jazyků ho chránilo před příliš širokým chápáním fonetické symboličnosti ve slovech. Nepokládal slova za přímé obrazy věcí, ale za obrazy věcí zobrazených v mysli. Mezi věcmi a řečí je u Komenského poznání, nejen smyslové, ale i rozumové. Kdyby existoval nějaký přirozený jazyk, mluvili by jím všichni. Slovo je obraz historicky vzniklý a vyvíjející se v kontextu každého jazyka. Žádný jazyk nesouvisí dostatečně s věcmi co do podstaty a přiměřenosti a mluvy národů jsou dílem lidské pýle nebo nedbalosti (NMJ, kap. II a III).

Naproti tomu univerzální jazyk, který Komenský připravoval jako součást všenápravy, se měl co nejvíc přiblížit ideálnímu stavu, mimo jiné také psychologickou volbou prostředků. Každé slovo mělo být definicí věci a každá hláska nositelkou významu, přičemž se mělo přihlížet k jejich expresivnímu symbolismu, a to i v předložkách a koncovkách. Pokud jde o kořeny, žádal Komenský, aby byly co nejvěrnějším výrazem označené věci a aby se snadno chápaly samy o sobě díky přirozenému zvuku, jímž by byly výrazem věci, jako např. je v historických jazycích slovo *k u k a č k a*, *K u c k u k*, *c o u c o u*. Slabiky měly představovat povahu věci buď zvukem, který by působil na obrazotvornost, nebo rozumovou stránkou, která by bezprostředně ukazovala, co věc je. První skupina by byla onomatopoická (*bé — ovce*, *sí — had*), v druhé by hlásky naznačovaly vlastnosti věcí: například *k* značí podle Komenského něco ohromného, *u* věc hrubou a nehybnou, popřípadě kulatou, takže *ku* by mohlo znamenat Země. Zavedením předpon privativních, umenšujících, množících, zvětšovacích, kombinačních apod. dosáhlo by se velké úspory kořenů. Např. *a* — privativní, *e* — menší nedostatek, *i* — zdrobnění věci, *u* — zvětšení, přehánění, *o* — napětí, rozsáhlost, obecnost. Z těchto samohlásek *i* a *o* jsou foneticky symbolické a Komenský s tím počítá, když praví, že *o* vhodně vyjadřuje celek a obecnost díky okrouhlosti písmene a zaokrouhlení úst v okamžiku vyslovení. Historické jazyky tu a tam postihly zvukem slov přirozenost věcí, a proto by některá slova z nich byla použitelná i pro univerzální jazyk.³⁾

3. Komenský a jazykové vyučování

Lingvistické pojetí jazyka bylo Komenskému teoretickou základnou pro metodiku učení. Na paralelismu věcí, myšlení a slov jsou založeny všechny jeho učebnice od *Dveří po Svět v obrazech*. Prezentová-

³⁾ Škoda Kamil, *Komenského názory na umělý jazyk*, *Cizí jazyky ve škole*, 3, 1958, 3, s. 97n. — Miškovská V. T., *Empirisme ou invention à la base de la Panglottie*, *Acta Comeniana* 2, 1961, s. 189—197, a *Komenský mezi teoretiky umělého jazyka*, *Acta* 2, 1962, s. 196—197 [recenze práce P. R. Knightse z roku 1961]. — V posledních letech se konaly výzkumy a probíhala živá mezinárodní diskuse o fonologickém symbolismu, v níž bylo často citováno i stanovisko Komenského. Do diskuse zasáhli svými studiemi Sultbert Ertel a Rolf Dorst z NSR (1965), I. K. Taylor z Kanady (1966), J. M. Peterfalvi z Francie (1965) a další. Předtím se touto otázkou zabývali psycholog Wilhelm Wundt [*Probleme der Völkerpsychologie*, stuttgartské vyd. z roku 1921, s. 38—52], dánský filolog Christian Flagstad [*Psychologie der Sprachpädagogik*, Berlin 1913, s. 35n.], E. Sapir [*A Study in Phonetic Symbolism*, *J. Exp. Psychol.*, 2, 1929, s. 225 až 239], C. E. Osgood [*Psycholinguistics*, Baltimore 1954, s. 177—183] a další autoři.

vání slov ve věcně poučných větách bylo nakonec doplněno vizuálním názorem, o čemž Komenský snil už dávno před realizací záměru. Metodickým průvodcem k prvním učebnicím byla *Didaktická rozprava*, napsaná pro Vratislavské. Tvořivé spojování řeči s konáním realizoval v Blatném Potoce v dramatizacích učebnice, a to s takovým úspěchem, že pro tuto metodu získal netoliko žáky, ale i kněžnu Rákocziovou a svého nepřítele Jana Tolnaie; zájemci přicházeli na veřejná představení »školy hrou« zdaleka a hlavně kvůli těmto úspěchům bránili zaměstnavatelé Komenskému v návratu do Lešna. O teoretických základech učení jazykům ovšem uvažoval hlavně v *Nejnovější metodě jazyků*.

Řeč je podle Komenského — jak znovu zdůraznili američtí behavioristé — jakýmsi druhem konání, chování. Mysl není bez souvislosti s rukou, a obojí pak s řečí. Osvojování jazyka nemůže probíhat mimo hranice nějaké činnosti, a toto obojí — řeč a konání — má probíhat cestou rozumu, tj. uvědomění (NMJ 60).

Aby si objasnil psychologický proces, který vede k osvojení jazyka, pozoroval Komenský především vznik a rozvoj první řeči u dětí. Cituje Aristotela, že dětská mysl je uhlazená destička, na níž dosud nebylo nic napsáno. Hladká vosková deska snadno všechno přijímá, ale ta, která již byla popsána, nepřijímá více, než kolik snad zbývá ještě prázdného místa, a to ne bez zmatení toho, co bylo napsáno dříve, a toho, co bylo nově připsáno (NMJ 186). Není tedy dobře otálet s učením jazykům až do dospělosti. První vjemy utkvívají nejpevněji a všechno první je jaksi měřítkem všeho ostatního stejného druhu. Proto se mateřský jazyk stále vtírá do mysli (NMJ 95), interference vzrůstá a trvalost později naučeného se s věkem snižuje.

Psychologická pozorování přenášel Komenský na dospělý věk už z rozvoje řeči u nemluvňat. Ta se nejprve učí vnímat věci smysly, ohmatávají je, hýbají jimi a převracejí je, naposled se učí je jmenovat. Je dokladem moudrosti, zachovají-li i dospělí toto pořadí, dokladem hlouposti, ruší-li je (NMJ 60). Není snad třeba připomínat, že tento postřeh předjímá moderní teorie o internalizaci vnějšího fyzického chování ve vnitřní symbolické, řečové operace (Galperin, Piaget aj.).

Děti chápou smysl neméně očima než ušima. Mluvit takovým způsobem, tj. s doprovodnými pohyby gestovými a mimickými nebo i s jinými způsoby názoru, znamená mluvit dvakrát (NMJ 66). Kde věci předcházejí oko, oko rozum, rozum ruce a ruka jazyk, tam jazyk velice snadno následuje své vůdce (NMJ 233).

Nechť tedy děti jsou vzdělávány jen tím, co podávají smysly. Děti ještě nevládnou rozumem, vykládat jim důvody věcí znamená vypravovat bajky hluchým; dítě se tím přivede dříve k pomatenosti než k moudrosti. Ale o věcech podávaných smysly musí být poučeno dobře, aby v něm nevznikala nejistá, kolísavá obraznost, protože právě to, co se v dětském věku vtiskne do paměti, utkvívá a nedá se snadno odnaučit nebo přeměnit. A nechť se dětský věk cvičí hlavně v tom učení, jehož použití je věcí paměti, jak je tomu například u jazyků.

Pro počáteční vyučování platí, že všechno první má být nejlepší, i sám učitel. Mysl potřebuje řád, čím více je v mysli obra-

zů, tím více, snáze a mocněji se navzájem směřují, matou, zatemňují a posléze vyhlazují. Dojmy z prvního styku s věcmi utkvívají. Proto ať je všechno první pomalé, ale přesné: pozorování, vnímání a konečně napodobení. Překotnost v počátcích ničí práci stejně jako nedbalost. Obraz v paměti se nesnadno vyhladí. Dokud nejsou první věci ještě upevněny, nechť se na nich nestaví nic nového. Je výhodnější méně sít a lépe orat (NM/ 215).

Zásada počáteční jednoduchosti vedla Komenského k názoru, že učení jazykům má vycházet od slov. Ani nemluvnata, praví, nepočínají mateřskou řeč od vět, nýbrž od nejkratších a nejsnazších slovíček. Věty totiž obsahují řeč již utvořenou, která vyžaduje rozložení. Jak by však rozkládal něco na jednoduché složky ten, komu jsou jednoduché části dosud neznámy? (NM/ 255.)

Tuto logickou, ale na první pohled problematickou myšlenku chtěl Komenský dokonce realizovat tím, že by z Vestibulu (Předsíně) odstranil věty a ponechal je jen ve Dveřích. Avšak první slova dětí nejsou ve skutečnosti »slovíčka«, nýbrž věty, jimiž dítě něco žádá nebo odmítá, takže jde spíš o to, jak jednoduché a výrazné by měly být věty maminek a první věty jazykových učebnic. Možná, že si Komenský pro první dětskou učebnici právě takové jednoslovné věty představoval.

Bude snad zajímavé také poznamenat, že se Komenský výstižně vyslovil o učební metodě jazyků v dopise severočeskému rodáku Jiřímu Ritschelovi z Lučního Chvojna u Ústí nad Labem. Píše v něm: »Jedinou věčně neměnnou zásadou pravé metody je to, aby se všemu učilo na příkladech, pravidlech a užívání, čili na skutečných zjevech nebo výtvorech, potom poučováním, kterak vznikly a vznikají, a konečně pokusem o vytváření podobných, přičemž by se v samé rozumové praxi pokračovalo tak dlouho, až by přešla ve stav schopnosti rozumově tvořit, myslet, mluvit. Při jsoucnu slovním, tj. při studiu jazyků, se stala příkladem řeč, tj. slova celého jazyka, uvedená v kontext podle věcného pořádku, a to v takový kontext, aby obsahoval příklady na všechna mluvnická pravidla a nebyl ničím jiným než plynulým paradigmatickým mluvnických pravidel. To poskytovaly zhruba již Dveře, dokonalejší nové Dveře, které pilujeme.« (Dopis z Elblongu 27. 12. 1646.)

Už v 16. a 17. století diskutovali metodikové o zásadní otázce, má-li učení cizím jazykům probíhat přímou metodou napodobování a praxe, či uvědoměle na základě soustavného poznávání jazyka a jeho mluvnického systému.

Komenský zastával ve všem učení jednoznačně uvědomělost. Člověk je rozumová bytost a všechno lidské má být rozumné. Jak to ale bude takové, nebude-li člověk znát i rozumové základy řeči, proč toho, onoho a tamtoho používá se tak nebo onak? (NM/ 108.) Znat něco opravdově znamená znát příčinný vztah. Mluvit podle pravidel, nikoli podle slepého návyku, přispívá i k pocitu jistoty. Zaplete-li se někdo, kdo sebelépe mluví (v jakémkoli jazyce), do sporu pro chybu v řeči nebo v písmě, nebude se moci obhájit, nedovede-li to zdůvodnit, právě tak jako slepec se nutně poleká, i když správně kráčí cestou, kterou si navykl dlouhou zkušeností, jestliže někdo na něho křikne, že se zmýlil, nebo jako námořník nemůže být klidný bez magnetické střelky (NM/ 109). Učit se jazyku jako prostí lidé (tj. přímou metodou) nemá nic

společného s uměním a také nelze říci, že je to cesta jistá a bezpečná. Kdo se totiž takto naučí jazyku, není si jist, zda se mu naučil celému, protože nikomu není dáno kdekoli a kdykoli slyšet o všech věcech. Nutno-li však čekat, až se naskytne ta možnost, třeba čekat na rozhovor s mnoha lidmi a na náhodná setkání s mnohými věcmi, a to nutně s sebou přináší zdržení... Zkrátka: učit se jazykům pouze z praxe je něco nahodilého, zdlouhavého a povrchního, to je něco nedokonalého (NM/ 122).

Z »nekonečného počtu« těch, kdo si stěžovali na vyučování gramatiky, cituje Komenský obšírně rostockého profesora Eilharda Lubina, jenž kritizoval mluvnickou výuku zvláště prudce. Lubinovi se gramatika jeví jako zdržování studií, pustošení dětského i jinošského věku, vraždění ušlechtilé mysli a nadání, jako příčina odchodu nejnadanějších ze škol, jako soubor pedantských pouček, nejvš protivných ušlechtilým myslím a budících hrůzu, ač stejně brzy nebudou k ničemu. »I samy učitele musí nutně gramatika měnit v zatrpklé, nepřístupné pedanty, poněvadž přikazují konat to, čím se dětský věk znásilňuje, co se jeho přirozené povaze přičí a co je jí škodlivé« (NM/ 132). Místo gramatického učení dal Lubinus dvojí radu: 1. aby všichni učitelé, mistři, služebníci a posluhové, ba i správcové kuchyně a sklepa používali pouze cizího jazyka; 2. aby se napsala kniha, v níž by se vymalovaly obrazy všech věcí a připojily se velmi krátké věty, a to v takovém počtu, dokud by se nevycerpala slova a vazby celého jazyka. Chtěl, aby se to dětem po pořádku ukazovalo a vysvětlovalo, ony pak aby se na to se zálibou dívaly a ukládaly si to v paměť atd. »Tato cesta je naprosto rozumná,« poznamenává Komenský, »ale poněvadž znamenitý ten muž dal pouze radu, ale ruku k uskutečnění díla nepřiložil, zůstala rada radou« (NM/ 134–135). A radou zůstala, dokud ji neuskutečnil právě Komenský.

Avšak Komenský v otázce metodické funkce gramatiky vážil důvody obou stran velmi pečlivě. Proti Lubinovi cituje i druhého z »mistrů metody a reformátorů škol«, obnovitele německé vzdělanosti Filipa Melanchthona. Podle něho je učení jazyku bez pouček zmateným způsobem učení. Je to věc zhoubná pro mládež a bude škodit i jí i státu po celý život. »Jakmile si totiž navykli opovrhovat mluvnickými poučkami, vnesou podobnou nedbalost do ostatních důležitějších oborů vědy, nakonec pak pobudou úcty k zákonům, jež řídí mravy soukromé i na veřejnosti, takže nedbalost v nepatrné, jak se zpočátku zdá, věci, zrodí nakonec nesmírné zlo.« Jinde Melanchthon dokonce praví: »Měly by se veřejně stanovit tresty pro takové učitele, kteří opovrhují poučkami« (NM/ 131).

V přítomné době, kdy praktické i teoretické důvody opět vedou k obnovení otázky místa, rozsahu a způsobu uplatnění gramatiky v učení jazykům, je uvážlivé stanovisko Komenského tím zajímavější. Stanoviska obou tehdejších (i dnešních) stran zkreslují metodickou situaci už svým přístupem k věci. Lubinus (a dnešní stoupenci přímé metody) nevidí otázku v celku, je příliš závislý na nahodilých poměrech, útočí na samoúčelné gramatikaření, otázku funkce mluvnice v řeči si vlastně neklade a se špinavou vodou vylévá ze školní vany i dítě. Melanchthon naproti tomu vidí velmi pronikavě jednu funkci gramatiky, její formální efekt při utváření rozumu, myšlení a charakteru, ale ztrácí se mu z pozornosti prvotní cíl jazykového učení, tj. osvojení jazyka jako praktického dorozumívacího prostředku. Komenský vychází vždy ze syntetického

cíle, jímž je zájem člověka ve společnosti, člověk jako tvor rozumný a zároveň společenský, který se formuje v duševním růstu jako osobnost a zároveň žije, pracuje a dorozumívá se s druhými, jímž má i sloužit. Proto má být také učení jazykům rozumné, uvědomělé, vzdělávací a praktické.

Nejvyšším metodickým zákonem je Komenskému vyučovat pomocí příkladů, pravidel, používáním nebo napodobováním, tj. aby se věc, jíž se má naučit, žáku předkládala, když se mu předložila, vykládala, a když se mu vyložila a on ji pochopil, aby se pokoušel vyjadřovat ji novými vlastními způsoby tak dlouho, dokud by ji neuměl vyjádřit. Příklad je totiž jako praobraz (idea), napodobení jako obraz (ideatum), pravidlo jako nástroj řídící zobrazování. Z toho vyplývají mimo jiné zásady: Kde není návodu k napodobení (tj. pravidla), tam napodobení není ani snadné ani spolehlivé. Kde není napodobení (tj. užívání, praxe, cvičení), tam návod k napodobení i samo to, co možno napodobit, vychází naprázdno. Bez příkladů, pravidel a cvičení nevyučuje se a neučí buď ničemu, nebo ničemu správně (160). Ani samoukové se neučí bez pravidel, neboť třebas je i nepřijímají od jiných, sami si je přece vytvářejí na základě vlastního pozorování. Konečně naučit se něčemu bez užívání nebo cvičení se dosud nikomu nepodařilo, ani se nikomu nepodaří (NM/ 161).

Otázku, zda gramatiku, či nikoliv, která je v této formulaci asi zásadně pochybená, změnil pedagog Komenský v úkol, jak mluvnická pravidla podávat co nejúčinněji z hlediska cíle, tj. praktického ovládnutí jazyka. Souhlasí s kritikou bezduchého gramatického teoretizování pozdních humanistů, ale odmítá i primitivní přímou metodu imitační bez uvědomělého porozumění jazyku. Oceňuje formativní funkci gramatiky, ale nedovoluje, aby výchovný cíl přebujel na úkor ostatních složek komplexního vyučovacího cíle. Mluvnické poučky začleňuje doprostřed mezi příklady a cvičení a už tím jim vymezuje rozsah a funkci z hlediska metodické účelnosti.

Zdá se, že k tomuto stanovisku se blíží didaktika jazyků v přítomné době, kdy metodická vlna založená na americkém behaviorismu rychle ochabuje, nácvik automatismů bez dostatečného pochopení mluvnického základu nepřináší očekávané výsledky, nápodoba a polomechanické obměňování vzorů (tzv. pattern drill) vykazuje nedostatky didaktické i formálně výchovné, a na druhé straně lingvisté, psychologové a biologové⁴⁾ zahájili nový, generativní způsob zkoumání mluvnice realizované v řeči. Z nového rozcestí, na němž se dnes didaktika jazyků ocitá, vykročí zřejmě s novým názvoslovím, s novými argumenty a třebas i nevědomky ve šlépějích Komenského.

4. Jazykové učebnice

Když Komenský oznámil svému londýnskému příteli Samuelu Hartlibovi, že na přání chleboďárců má zanechat pansofických prací a věnovat se učebnicím, odepsal mu přítel: »Kam se to v záhubu řítíš tím podni-

⁴⁾ Chomsky Noam, *Syntactic Structures*, The Hague 1957. — McNeill David, *Developmental Psycholinguistics*, ve sb. *The Genesis of Language* (ed. F. Smith), Cambridge, Mass., 1966. — Lenneberg E. H., *Biological Foundations of Language*, N. York 1967.

kem pod svoji sílu?« Komenský práci o jazykových učebnicích nepodceňoval, ale mířil a toužil výš, k pansofii a všenápravě, k osvětlené společenské harmonii. V jazykových učebnicích jsou tyto cíle obsaženy dvojnásobem: věcný obsah je stejně důležitý jako jazykový, takže přispívá k šíření vzdělanosti; jazykové znalosti podporují šíření vědy a mírové soužití.

Vnější podnětem k napsání *Dveří jazyků*⁵⁾ bylo Komenskému podobně jako u *Didaktiky* náhodné setkání s knihou podobné koncepce, která ho zaujala, ale neuspokojila. Vnitřním motivem byla touha usnadnit reformu českého školství po návratu do vlasti, avšak i tato pohnutka se překrývala už při vzniku díla s ideou internacionální služby lidstvu.

Mladý Skot John Johnston upozornil Komenského v Lešně na učebnici, která podle jeho domnění odpovídala požadavkům 19. kapitoly jeho *Didaktiky*. Byla to španělsko-latinská *Ianua linguarum*, vydaná roku 1611 v Salamance. Její autor, irský mnich Štěpán, se dostal do Španěl podobně jako jiní Angličané jako uprchlík za vlády Alžběty I. Učebnice obsahovala 5000 slov sestavených do 1200 vět takovým způsobem, aby se každé slovo vyskytlo jenom jednou. Základní myšlenka, aby se slova vyskytovala ve větě v kontextu, byla pokroková a odpovídala potřebám mladé obchodní buržoazie. Pro Komenského nebyla novinkou. Také roztocký profesor E. Lubinus už doporučil ve své *Didaktice*, aby někdo sestavil knížku s krátkými latinskými větami a vybavil ji obrázky. R. 1620 vydal Ezechiel Vogel příručku, která měla na každý den patnáct vět, jimž se žáci učili zpaměti. Nicméně přímým podnětem byla Komenskému ona »hibernská« učebnice.

Byla to kniha velmi úspěšná. Už roku 1615 vyšla v Anglii, neboť lidem znalým latiny mohla sloužit jako učebnice španělštiny. V Londýně knihu poznal štrasburský lékař Izák Habrecht a vydal ji znovu čtyřjazyčně. Potom vycházela ještě na různých místech v Německu, roku 1629 dokonce osmijazyčně.

Komenský přečetl londýnské vydání »žádostivě a s velikou radostí jednou i podruhé«. Podnítila ho také rada, kterou vyslovil M. I. Rhenius, aby se »někdo z našich« pokusil o dílo dokonalejší. Neodolal tedy krásnému pokušení a »samou vroucí k napomožení milé mládeži žádostí veden jsa« dal se do práce. Prozkoumal *Ianu* z hlediska svých obecně didaktických zásad a zjistil v ní podstatné závady: 1. V učebnici bylo málo hovorových slov a naopak převažovala nepraktická slova knižní. — 2. Slova se vyskytovala pouze v jediném významu, a to většinou v přeneseném, z něhož se původní význam těžko odhaduje. — 3. Mnohé věty byly »nesličné, bez systému ledakams rozstrkané«. Nebyly to tedy dveře jazyků otevřené, o otevření se pokusil, jak naznačeno názvem, Komenský.

V *Předmluvě* formuloval také své vlastní zásady. Dosavadní metoda vykazovala se mu jeví jako stavění zdi z kamení bez vápna. Slova se nemají podávat odtrženě, neboť jsou znamením věcí. Proto žádá, »aby věci samy napřed rozumu předestřiny byly« a aby »rozum a jazyk vždy-

⁵⁾ Johannis A. Comenii *Ianua linguarum reserata*. Synoptické a kritické vydání pěti ti autentických latinských textů a také českého znění s podrobným úvodním výkladem v jazyce latinském připravil Jaromír Červenka (Praha 1959).

cky vedlé sebe šli, a jak mnoho kdo chápe, tak mnoho také vypovídati zvykal«. Vedle metody vokabulí kritizoval Komenský také humanistickou metodu četby autorů (kterou později obnovili Jacotot a jiní). Taková metoda trpí nesoustavností a Komenskému každá nahodilost vadí. Proto požaduje »krátké obsažení celého jazyka ... kdež by základové všeho obsažení byli, nežli roztroušeným sem tam čtením, posloucháním, mluvením takovou slov rozličnost jako maní sobě shledávati«.

A tak vzniklo dílo nové, soustavné podání jazyka na věčném základě, v němž minimální slovní poklad je zároveň přehledem uspořádání světa. Slova jsou použita ve větách, při čemž se v závorkách uvádějí synonyma. Rozvržení Komenského *Dveří jazyků* je matematické: 8000 slov v 1000 větách, rozčleněných do 100 kapitol, tj. tematických okruhů, a podle metodických pokynů se měla probírat desetkrát. V celkovém provedení jsou uplatněny vedle paralelismu slov a věcí také další didaktické zásady, postup od jednoduchého ke složitějšímu — od holých vět k rozvitým a k periodám — a postup od konkrétního k abstraktnějšímu — od přírody k člověku a jeho výtvorům.

Dveře jazyků učinily Komenského takřka přes noc slavným v celé kulturní Evropě. Mnohým se učebnice stala branou k cizím jazykům, autorovi se stala branou do světa soudobého reformně výchovného hnutí. Do Anglie se dostala zvláště rychle, byť bez autorova svolení. V Gdaňsku se s dílem seznámil J. Anchoran, který je hned vzal do Anglie a vydal v Londýně už r. 1631 ve znění latinském, anglickém a francouzském. Dedikaci díla princí waleskému Karlovi podepsal svým jménem a o Komenském se vůbec nezmínil. V názvu zaměnil *Dveře* za *Bránu* a zdůraznil také význam díla jako úvodu do všech věd.⁶⁾

Název Anchoranova pirátského vydání má svůj smysl, neboť Komenský sám chtěl původně nazvat své dílo *Seminarium linguarum et scientiarum*, změnil svůj úmysl jen na radu přátel Schlichtinga a Gloskowského a dal původní znění do podtitulu. Znamená to, že Komenský chtěl zdůraznit i druhý záměr a obsah učebnice, věcné poznání světa. Angličtí reformátoři měli o tuto stránku, která představovala první náčrt pansofie, zvláštní zájem. Současně se *Dveře jazyků* šířily v městech slezských, pruských, polských, uherských a jinde. Německý překlad pořídil gdaňský Jan Mochinger, polský je dílem lešenského rektora Ondřeje Węgerskiho (Wegerscia). Roku 1633 pořídil Komenský i českou verzi s názvem *Dvéře jazyků otevřené*. Bylo mu líto, že ji pro nedostatek papíru a prostředků nemohl doprovodit i latinským textem, ale byl přesvědčen, že poslouží dobře i v jazyce mateřském. Žákům se totiž poprvé v historii dostalo soustavného popisu světa, života a oborů lidské činnosti, takže tato jazyková učebnice nepřímě měnila vyučovací osnovu škol, kde byla zavedena. Přesto zůstávala v očích Komenského učebnicí jazykovou. Když hamburský profesor Docemius věcnou stránku přehnal tím, že ve svém vydání přidal 2000 slov, názvy rostlin, hvězd a jiných věcí, Komenský proti tomu energicky protestoval. Také anglický filosof Herbert z Cherburv chválil dílo jako jazykovou učebnici a srovnával s ní své trpké zkušenosti se studiem cizích jazyků.

⁶⁾ *Porta linguarum trilinguis reserata et aperta, sive seminarium linguarum et scientiarum omnium*. — Viz cit. vydání *Ianuy* z roku 1959, úvod Jaromíra Červenky, str. XXIX—XXX.

Už při tisku *Dveří* si Komenský uvědomil, že jeho učebnice, i když postupuje od jednoduchých vět k složitějším, je přece jen těžká a pro začátečníky nevhodná. Téhož roku vydal v Lešně pomůcku *Grammatica Latina*, ale současně už také přemýšlel o průpravné učebnici, kterou pak nazval *Vestibulum* (Předsíň). Původně měla mít formu krátkých rozhovorů, ale nakonec Komenský zachoval systém *Dveří* i jejich tematiku ve zjednodušené formě. Učebnice obsahovala 1000 slov v krátkých větích a odstavcích obsahujících popisy věcí a činností. Pomocí těchto větíček se žáci měli zároveň naučit základům mluvnice, hlavně skloňovat a časovat. Nemaje dosti času na vypracování detailů, používal Komenský spolupráce Jiřího Vechnera, později i jeho bratra, zhořeleckého Daniela. Překlad *Vestibulu* do polštiny pořídil opět rektor O. Węgierski.

Obě učebnice byly zavedeny také na gymnasiu ve Vratislavi a Komenský napsal Vratislavským na jejich žádost metodického průvodce, *Didaktickou rozpravu o studiu latinského jazyka*, v níž také načrtl plán zamýšlených dalších učebnic pro pokročilé. Texty těchto učebnic neměly být vybírány z klasických autorů-beletristů, nýbrž z nejlepších vědeckých děl různých oborů, takže by jazykové studium opět přispělo k poznání přírodních věd i ke změně slovníku. Učebnice pro pokročilé však nebyly realizovány.

K jazykovým učebnicím se Komenský vrátil, když se po anglickém pobytu usadil ve službě Oxenstiernově v Elblongu. Přeprocování *Dveří* se proti předpokladu vleklo a Komenský se zaměstnavatelům omlouval, že tvoří věci zcela nové a že vše zkouší v praxi na elblonžském gymnasiu. Mimoto ho ovšem velmi zaměstnávaly věci politicko-náboženské. Pracoval také na pansofických *Dveřích věcí* a na vynikajícím teoretickém díle *Nejnovější metoda jazyků* (*Linguarum methodus novissima*, 1648).

Aby práce na učebnicích nevázla, svěřoval ji Komenský spolupracovníkům Cyprianu Kinnerovi a Janu Ravovi. Kinner přitom sám pracoval na didaktickém díle, které měl vydat v Anglii Samuel Hartlib, a je zajímavé, že je Komenský neschválil pro přílišný senzualismus, jenž prý vede k iracionálnosti v učení. Nebyl však spokojen ani s vlastními dřívějšími učebnicemi, a proto se věnoval vědeckému zkoumání jazyka a základů cizojazyčného vyučování, jehož výsledkem bylo velké dílo o metodě.

Toto dílo se náhodou dostalo do rukou Kryštofa Opaliňského, který Komenského požádal, aby obě jazykové učebnice přepracoval pro potřebu jeho školy v Sierakově. Tak vznikla zdokonalená verze *Scholae Latinae Vestibulum in usum Gymnasii Opaliani* a zvláštní vydání *Dveří*, které se nedochovalo. Zkušenosti, jež Komenský získal při organizování výuky na sierakovském gymnasiu, byly doplňovány trvalou spoluprací s gymnasiem lešenským, které už mělo delší tradici školního divadla. Lešenský rektor Šebestián Macer se dokonce pokusil o inscenaci *Dveří*, a to se značným didaktickým úspěchem. Když se později Komenský v Blatném Potoku věnoval školnímu divadlu, předvedl i Macerovu dramatizaci první části *Dveří*, v níž vystupovalo 52 žáků. Představení se muselo mnohokrát opakovat a Komenský se nakonec rozhodl, že sám zdramatizuje celé dílo. Zjednodušil inscenaci,

obohatit ji o další osoby a hlavně rozmnožil dialogy, takže dramatizace získala umělecky i didakticky. V třetím jednání se dokonce předvádělo, jak má učitel učit číst a psát. Hledisko výchovy a věcného poučení zůstalo i v dramatizaci zachováno vedle jazykových cvičení.

Paralelismus jazyka, výchovy a věcné výuky je zachován i v nejpokrokovější učebnici, kterou v Blatném Potoku zpracoval pod názvem *Orbis sensualium pictus*.⁷⁾ V podstatě jsou to Dveře jazyků přiměřeně upravené, aby tematické odstavce odpovídaly obrázkům a naopak.

Tím či oním způsobem zabýval se Komenský lingvistickými a jazykově pedagogickými otázkami od mládí do pozdního věku. Vzhledem k rozsahu díla a bohatství myšlenek nelze ovšem v přehledné stati podat víc než opravdu jen stručný přehled o jedné podstatné stránce díla Komenského, která čeká na důkladnější a hlubší rozbor.

ФРАНТИШЕК МАРЕК

КОМЕНСКИЙ И ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Ян Амос Коменский проявлял значительный интерес к языковой дидактике в связи со своими стремлениями к достижению всеобщего исправления. Действительность этой части его произведений сохранилась в большинстве случаев до наших дней.

Коменский является первым чешским лингвистом, а его концепция языка сохранила свою актуальность. Языковые факты он включает в психический и общественный контекст, как это делает современная семантика и психолингвистика. Естество человека отличается гармоничной сложностью параллельного мышления, языка и вещей, причем единицу речи составляет единосущная троица: вещь — понятие — слово. Изучение характера языка и речи послужило Коменскому базой не только для разработки дидактики языков и составления практических учебников, но и для составления проекта универсального общепонятного языка.

В целях достижения всеобщего исправления искусственный язык должен быть рациональным, аналогичным и гармоничным. Особого интереса заслуживает стремление Коменского использовать фонологический символизм гласных с таким расчетом, чтобы уже сам звук постигал сущность вещей. Комен-

ский признает историческую условность языков, но видит в этом практический недостаток.

В дидактике языков Коменский подчеркивает слияние речи с действием также, как мышление находится в связи с рукой. Исходя из наблюдений за речью детей, Коменский обращает внимание на интерференцию, предвосхищая таким образом современные теории интернализации внешнего проявления речи. Спор между непосредственным и грамматическим методом он решает синтетически с учетом цели, что в сущности представляет собой формальный аспект. Вследствие этого Коменский отводит правилу место между примером и упражнением. Сознательное усвоение грамматики Коменский требует на основании дидактической и формально-воспитательной необходимости.

В учебниках Коменский стремится во всех случаях соблюдать параллельность языка, воспитания и предметного обучения. Соединение «языков и наук» в произведении «Двери» представляет собой собственно первое начертание пансофии, которое на чешском языке является первым описанием вселенной для нужд школьного обучения. Притом, однако, Коменский высказывался

⁷⁾ Vytiskněno v Norimberce r. 1658, anglicky vydal Charles Hoole v Londýně r. 1658. Poprvé s českým textem ve čtyřjazyčném levočském vydání r. 1685. Ve *Veškerých spisech* vydal Hertvík Jarník (X, 1929); o rozšíření díla v Rusku psala Anna Císařová-Kolářová v *Pedagogice* (III, 429—430).

против излишнего расширения объема предметного обучения в языковых учебниках и против сенсуализма, который приводит к иррациональности. Функция примерных

предложений в его учебниках отличается от функции примерных предложений современного лабораторного метода.

FRANTIŠEK MAREK

COMENIUS AND FOREIGN LANGUAGES

J. A. Comenius' interest in the didactic of languages was not marginal, but was related to his all-reformative efforts. The results of this part of his work are mostly valid even today.

Comenius is the first Czech linguist and his conception of language is still up-to-date. He links up linguistic events with the psychological and social context, in a similar way as present-day semantics and psycho-linguistics do. In the human universe there is a harmonious correlation of things, thinking and language, while the unit of speech is the triunity of thing-concept-word. The study of the nature of language not only served Comenius as a basis for working out the didactic of languages, including practical textbooks, but also led him to propose a universal language of communication.

In the interest of the comprehensive reform the proposed artificial language is to be rational, analogical and harmonious. Of particular interest is Comenius' endeavour to make use of the phonological symbolism of sounds so that words by their sound alone may suggest the essence of a thing. Comenius recognizes the historical conventionality of languages, but sees a practical deficiency in it.

In the didactic of languages Comenius

emphasizes the connection of speech with activities in the same way as thinking is connected with hand. He proceeds from the observation of child speech, draws attention to the interference of languages and anticipates present-day theories of the internalization of external behaviour of languages. He resolves the dispute of the direct method and the grammatical one synthetically from the viewpoint of the aim, which is both the practical and the formal aspect. Therefore he places the rule between an example and an exercise. He calls for conscious acquisition of grammar for didactic as well for formally educational reasons.

In textbooks Comenius was always concerned with the parallelism of language, education and factual instruction. The connection of "languages and sciences" in the *Gate* is in fact the first outline of pansophia, and its Czech version is the first description of the world for classroom teaching. At the same time Comenius is opposed to excessive extension of factual instruction in language textbooks and is against sensuousness, which leads to irrationality. The sentence examples in his textbooks have not the same function as the sentence patterns in the current laboratory method.